

3. Музейні колекції

УДК 069.5 (100)(091)

Алла Мацкевич,
Вікторія Коритнянська,
Жанна Боровська

Дослідження, атрибуція та реставрація друкованої ікони «Богоматір з немовлям» із зібрання Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я

Докладно висвітлено результати фізико-хімічного, мікологічного та ентомологічного досліджень, розглянуто основні етапи реставрації та подано відомості з атрибуції друкованої ікони «Богоматір з немовлям», що надійшла для проведення наукової реставрації з Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я до Одеської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України.

Ключові слова: гравюра, твір, дослідження, ікона, Богородиця, Немовля

Maczkevych A.V., Korytnianska V.G., Borovska Zh.N.

Investigations, attribution and restoration of the printed icon «Virgin and Child» from the collection of the Izmail Museum of History and Local Ethnography of Danube region

Detailed results of physical, chemical, mycological and entomological investigations, the basic stages of restoration and the data of attribution of the printed icon «Virgin and Child», which came for Scientific Restoration from Izmail Museum of History and Local Ethnography of Danube region to the Odessa branch of the National Research Restoration Centre of Ukraine, are given.

Keywords: engraving, artwork, investigation, icon, the Virgin, the Child

Численні пам'ятки сакрального мистецтва прикрашають колекції багатьох музеїв Півдня України. Серед них унікальними є друковані ікони, виконані в техніці гравюри. Надзвичайна вразливість таких творів, обумовлена фізико-хімічними властивостями матеріалу основи та різноманітними, не завжди задовільними умовами їх багатолітнього

побутування, призвела до їх відносної рідкості в музейних збірках. У зв'язку з цим всебічне вивчення та реставрація зазначених творів є першочерговим та необхідним заходом в контексті загального збереження пам'яток сакрального мистецтва України.

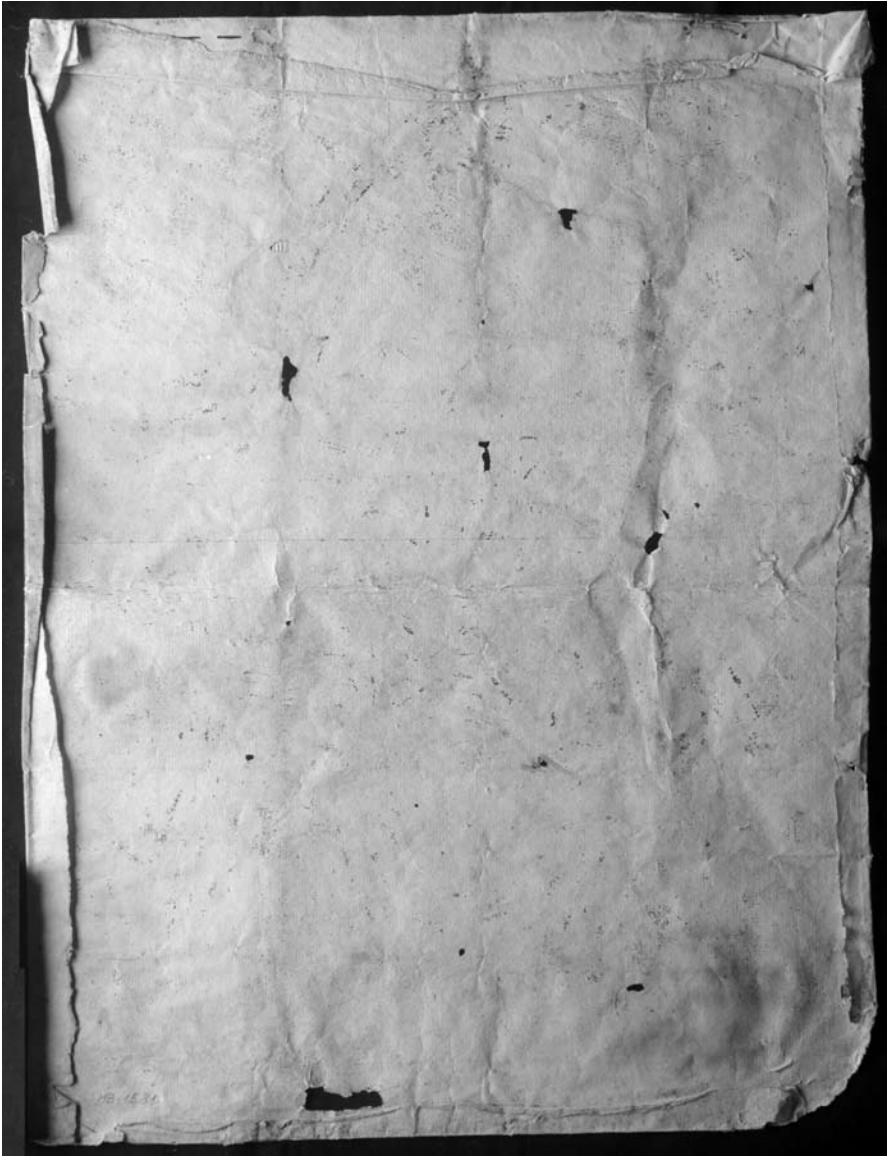
В серпні 2016 р. для проведення наукової реставрації до Одеської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України з Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я надійшла друкована ікона «Богоматір з немовлям» (інв. № – НВ-1581, рік створення та автор невідомі, матеріал/техніка – папір/гравюра) (*іл. 1-2*).

На гравюрі зображено Богородицю з Немовлям. Божа Матір зображена нижче пояса, в легкому повороті вправо. Обличчя Богородиці торкається голови Немовляти, який сидить на її правій руці. Лівою рукою Богородиця підтримує ніжки маленького Ісуса, край сорочки якого пропущений крізь пальці Її лівої долоні. Ісус, вбраний в корону-митру та сорочку, перев'язану поясом зі складним фігурним вузлом, правою рукою тримає розгорнутий вгору свиток з текстом (з 11-ти рядків), ліва рука Христа прихована під хусткою Божої Матері. Голову Богородиці вінчає зубчата корона, трохи нижче від якої справа і зліва зображені фігури архангелів на хмарах, що тримають розгорнуті догори свитки з написами. Зображення розміром 38×29 см, прямокутної форми, оточене рамкою, кути та середина кожної зі сторін якої прикрашені типовими елементами барочного орнаменту – ормушлями. Традиційні грецькі монограми Богородиці «MP» та «ΘΥ» вписані в круглі медальйони, які розташовані над архангелами. Монограма Ісуса Христа «ΙΣ ΧΣ» знаходиться справа від фігури Немовляти в ромбовидному картуші, оздоблення якого перегукується з орнаментом рамки.

Доволі велика за розмірами та дещо монументальна фігура Богородиці з Немовлям займає основну частину зображення на гравюрі. Витончені й одночасно прості риси облич Божої Матері та Божественного Дитяти вражають добротою та спокоєм. Трохи відсторонене і в той же час приязне й доброзичливе споглядання Богородиці і маленького Ісуса контрастує з нагромадженням численних складок на одязі, які надають зображенню тривожного динамізму. У сміливих та твердих лініях малюнку проглядається висока майстерність, притаманна досвідченому гравюру-професіоналу.

*Лл. 1. Гравюра Образу Пресвятої Богородиці «Достойно Є»
із зібрання Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я.
Лицьова сторона твору до реставрації*

*Пл. 2. Гравюра Образу Пресвятої Богородиці «Достойно Є»
із зібрання Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я.
Зворотна сторона до реставрації*

Стан збереження пам'ятки був незадовільним. Твір надруковано на папері середньої щільності, який пожовтів від часу та подекуди став жорстким й пересушеним. Основа мала численні злами і короблення в усіх напрямках та наскрізні, різні за розміром (від 0,1-0,2 до 15-30 мм) фігурні втрати, зумовлені діяльністю жуків-точильників. По центру твору наявний горизонтальний злам, утворений від складання аркуша та три вертикальні смуги сірого кольору, які, вірогідно, утворилися внаслідок прикріплення гравюри на основу з трьох складових (дошок?). По краях твору та зображенні – потертості фарбового шару. Краї гравюри нерівномірно загнуті (від 1,2 до 4 см), в місцях зламів мають розриви, наскрізні втрати й випадіння волокон. Нижні кути твору втрачені, волокна по краях втрат викришилися.

Пам'ятка характеризувалася значним ступенем поверхневого забруднення. Так, загальне пилове забруднення спостерігалось на лицьовому та тильному боках твору, на лицьовій стороні – бруд та пил вкривали значні за площею ділянки твору щільним нальотом. У складках загнутих країв наявні щільні пилові конгломерати, залишки лялечкових оболонок та шовковини, екскременти комах. Майже по всій поверхні твору – численні, різні за кольором та походженням плями, зокрема брунатні плями зумовлені загаром паперу, сірі щільні плями засаленості від пальців рук та одиничні, точкові плями фіолетового кольору. На тильному боці пам'ятки сліди чорної фарби, що проступила з зображення на лицьовому боці твору.

Перед початком реставрації ікону було досліджено науковцями науково-дослідного відділу Одеської філії, хіміком-технологом Ж. М. Боровською та біологом В. Г. Коритнянською. В результаті досліджень отримано такі дані:

Результати фізико-хімічних досліджень (мікроскопічні та мікрохімічні дослідження): папір складається з лляних волокон середньої та більшої довжини. Папір ручного відливу. Проклейка тваринного походження – желатиновий клей. В цілому використання такої проклейки призвело до ущільнення структури паперової основи. Поверхня паперу шорстка, має численні дрібні пори.

Плями від пальців рук (плями засаленості) на кутах та краях твору містять жирований бруд, який складається з продуктів окислення жирів та

полімеризованих олій. Їх об'єднання з компонентами паперу призвело до утворення щільної, однорідної, прозорої або напівпрозорої плівки сіро-брунатного кольору.

Таким чином, в результаті фізико-хімічних досліджень встановлено, що папір основи належить до високоякісних сортів паперу, а численні плями засаленості, за рахунок утворення стійких зв'язків їх складових з компонентами паперу, погано піддаватимуться видаленню.

Результати мікологічного дослідження (візуальний огляд): ураження твору мікроскопічними грибами не виявлено. Одиначні, точкові плями фіолетового кольору є, вірогідно, пігментними плямами, що утворилися внаслідок давнього ураження твору мікроскопічними грибами.

Результати ентомологічного дослідження (візуальний огляд та мікроскопічні дослідження): на поверхні ікони виявлено чотири живі особини комах з ряду Сіноїди (*Psocoptera*), наявність яких, вірогідно, пов'язана з високим ступенем органічного забруднення пам'ятки. Крім того, на лицевому та тильному боках твору зареєстровані численні сліди життєдіяльності різноманітних представників класу Комахи, зокрема:

1) наскрізні личинкові ходи та льотні отвори жуків-точильників. Характер пошкоджень, а саме «відкритість» деяких личинкових ходів, свідчить, що пам'ятка протягом певного часу знаходилась у купці або ж перебувала прикріпленою до основи, матеріал якої й був осередком розвитку личинок зазначених комах. Також біля двох льотних отворів наявні залишки лялечкових колисочок, зовнішній вигляд та будова яких вказує, що вони, ймовірно, були побудовані личинками жуків-точильників – шкідників продовольчих запасів (тютюновим жуком або хлібним точильником);

2) фрагменти шовковини з екскрементами та майже ціла лялечкова оболонка молі. Лялечкова оболонка подібна до оболонки лялечки південної амбарної вогнівки – молі, відомої як широко розповсюджений шкідник продовольчих запасів;

3) на лицьовій стороні твору, по нижньому краю гравюри з незначним заходом на зображення та в нижній частині по лівому краю, виявлено втрати верхнього шару паперу, зовнішній вигляд яких надзвичайно схожий на пошкодження, спричинене розповсюдженим шкідником

книг, архівних матеріалів та паперу – лусочницею звичайною з ряду Щетинкохвостих (*Thysanura*).

Мікроскопічні дослідження екскрементів ($\times 28$): у складі шовковини та в залишках колисочок виявлено два види екскрементів:

1) оформлені, лимоноподібні та однорідні за кольором, характерні для личинок жуків-точильників;

2) довгасті «ковбаски» брунатного кольору. Походження невідоме.

Таким чином, в результаті проведеного ентомологічного дослідження встановлено, що твір неодноразово пошкоджувався (як безпосередньо, так і опосередковано) різними шкідниками: сіноїдами, личинками жуків-точильників, гусеницею молі південної амбарної вогнівки (?) та лусочницею звичайною (?). Враховуючи трофічну приуроченість деяких виявлених комах, можемо припустити, що ікона протягом певного часу перебувала в приміщенні, де, в безпосередній близькості до твору, зберігалися продовольчі запаси. Оскільки виявлені сліди життєдіяльності комах не становлять загрози, проведення дезінсекції не потрібне. Фрагменти шовковини, екскременти та залишки колисочок й лялечкової оболонки необхідно видалити механічним способом, а лицьовий та тильний бік ікони ретельно знепилити.

Враховуючи стан пам'ятки та отримані результати досліджень, було складено план консерваційно-реставраційних заходів, який налічував 11 пунктів:

1) очистити тильний та лицьовий боки твору, а також зігнуті краї від пилових забруднень;

2) промити пам'ятку від жовтизни; під час промивки розгорнути краї та визначити справжній розмір твору;

3) хімічно обробити плями;

4) хімічно обробити весь аркуш;

5) промити від реагентів;

6) пластифікувати;

7) підготувати дублювальний аркуш;

8) розправити злами, заповнити втрати;

9) дублювати пам'ятку на нову основу;

10) відпресувати;

11) за допомогою акварельних фарб тонувати поверхню твору в місцях потертостей фарбового шару.

*Іл. 3. Фрагмент гравюри з розгорнутими краями.
Лицьова сторона твору в процесі реставрації*

Під час реставрації твору найбільшою складністю вирізнялися процеси, пов'язані з розгортанням країв та видаленням численних, різноманітних за розміром, кольором та походженням плям. Оскільки папір основи був вкрай пересушений, для запобігання ризику його пошкодження під час розгортання країв, твір спочатку було пластифіковано за допомогою розчину гліцерину (5 крапель на 1 л води). Далі, безпосередньо під час проведення процесу розгортання, виявилось, що краї мають набагато більше втрат та розривів, ніж було зазначено реставратором під час опису (іл. 3). З одного боку, це збільшило обсяг роботи, з іншого, внаслідок проведеного процесу, було нарешті встановлено справжній розмір аркуша, який становив 45,5-46×32-33,2 см.

Очищення твору від забруднень здійснювали в декілька етапів. Спочатку за допомогою гумової крихти, гум різної жорсткості, пензлів (№3, № 16 й ін.), а подекуди й скальпеля було видалено бруд, численні залишки життєдіяльності комах та пилові забруднення. Потім з метою видалення плям аркуш було оброблено хімічно

в два етапи: спочатку окремо обробляли плями, після цього – весь аркуш. Зазначимо, що обробка численних плям засаленостей за допомогою ватних тампонів, змочених у розчині 3% перекису водню з 1% водним розчином аміаку, виявилася неефективною. Друга спроба видалення плям за допомогою 3% розчину хлораміну Б з додаванням 1% розчину оцтової кислоти виявилася більш вдалою, плями стали набагато світлішими та практично непомітними. При проведенні обробок аркуш ретельно промивали в проточній воді, для пом'якшення основи під час останньої промивки до дистильованої води додавали декілька крапель гліцерину.

Втрати основи відновлювали за допомогою паперової маси, в деяких місцях для цього використовували також рівномічний папір. Після заповнення втрат пам'ятку було дубльовано на нову основу, відпресовано та тоновано акварельними фарбами. Внаслідок проведених консерваційно-реставраційних заходів твір набув експозиційного вигляду (*іл. 4*).

Дослідження з атрибуції твору ми розпочали зі звернення в музей. Виявилося, що пам'ятка була подарована закладу 29 лютого 1996 р. нині вже покійною жителькою міста Ізмаїл Ф.А. Хоролець. Зі слів дарувальниці, в облікову картку було внесено такі дані: «Новоафонська Божа Матір з Немовлям. Привезена з Греції». Брак відомостей змусив нас розпочати власне «розслідування», результати якого представлені нижче.

На гравюрі зображено чудотворний Образ Пресвятої Богородиці «Достойно Є», який і досі знаходиться в вівтарі собору Успіння Пресвятої Богородиці в Кареї на горі Афон. Історія його виникнення пов'язана з відомою легендою, що саме перед іконою з таким зображенням Архангел Гавриїл викарбував на камені слова молитви «Достойно Є», а відтак заповідав славити нею Пресвяту Богородицю. Згідно з іншою легендою, слова молитви були виголошені самою іконою [1; 2].

Значної популярності Образ набув у ХІХ ст. Цьому сприяли подорожі та активне паломництво на Афон, а також видання на теренах Російської імперії ряду публікацій, присвячених іконі та її чудотворним властивостям. Поступово ікона стає невід'ємною частиною життя православних віруючих: у 1887 році А. Ф. Кова-

Пл. 4. Гравюра Образу Пресвятої Богородиці «Достойно Є»
із зібрання Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придніав'я.
Лицьова сторона твору після реставрації

левський спеціально для ікони пише «Акафіст на честь та в пам'ять явища Чудотворної ікони «Милостивої» або «Достойно Є», молитва «Достойно Є» входить до збірки молитов Пресвятої Богородиці, а спеціально написані на Афоні списки чудотворного Образу прикрашають численні храми Російської імперії [1].

Неабиякий інтерес до Образу та підвищений попит на його зображення серед вірян сприяли появі чисельних гравюр, зокрема друковані паперові ікони Образу Пресвятої Богородиці «Достойно Є» виготовлялися в майстернях багатьох афонських монастирів (у Лаврі Афанасія Афонського, монастирях Симонопетра, Святого Пантелеймона, Хіландар, Іверському монастирі тощо), а також в Австрії, Болгарії, Італії та Росії (друкарні Й. Фесенка, В. Тіля та Д. Плющеєва в Одесі, М. Корчак-Новицького та І. Чоколова в Києві, І. Ситіка в Москві та ін.). Зазвичай, такі гравюри згодом наклеювалися на дошку та побутували як ікони. Згадані друковані ікони вирізнялися «чрезвычайной дешевизною» та рекомендувалися «духовенству нашему, а через него всему нашему православному народу в назидание, благословление и всякую потребу» [3; 4; 5]. Для прикладу, в Одесі наприкінці 19 ст. хромолітографічні зображення Образу Богоматері «Достойно Є» коштували: на папері – 2 коп., на полотні – 8 коп., наклеєні на вільху або ж кипарис – 8 та 10 коп., відповідно, надруковані на кипарисову дошку – 30 копійок [4].

Іконографія Образу належить до ізводу «Кікської ікони Божої Матері» та сформувалася протягом століть під впливом декількох «джерел». По-перше, це оригінальна ікона і два живописні списки з неї (один було написано в 1540 р. на ініціативу Прота Святої Гори ієромонаха Серафима та другий, написаний відомим афонським іконописцем Никифором у 1797 р.), пізніше на іконографію Образу також істотно вплинув срібний чеканий оклад, яким було прикрашено ікону в 1836 р. [1; 2; 6]. По-друге, провідну роль у формуванні іконографії Образу «Достойно Є» відігравали численні гравюри Богородиці XVIII–XIX ст. (до речі, вважається, що й срібний оклад 1836 р. із зображеннями Новозавітної Трійці та Пророків, оповитих виноградною лозою, також було зроблено з невідомої гравюри). Зокрема, саме завдяки гравюрам з'явилися та «міцно прижилися» на іконах Образу такі іконографічні деталі, як дві увігнуті фігури архангелів (зліва Михаїла, справа Гавриїла) у хмарах,

які тримають в руках корону Богородиці та її монограми (або ж квіти чи знаряддя страстей Христових) (на афонських гравюрах з 1790 р.), епітет «Милостива» («Ελεούσα») (вперше зображено на венеціанській гравюрі Образу 1820 р.), розгорнуті сувої в руках Архангелів з текстом молитви «Достойно Є» (афонські (вперше на гравюрі 1833 р. та масово з 1860-х рр.) і болгарські гравюри ХІХ ст.), вінчання голови Немовляти короною-митрою й пропущений крізь пальці лівої руки Богородиці край хітону (або сорочки) Ісуса (на афонських гравюрах ХІХ ст.) та вишукана рамка з типовими елементами барочного орнаменту (на венеціанській гравюрі 1810 р. та афонських гравюрах ХІХ ст. починаючи з 1820 р.) [1].

Надписи на іконі виконані грецькою. Напис на сувою в руках Немовляти є традиційним та перекладається так: «На Мені Дух Господній, бо Мене Він помазав» (Ис 61:1; Л 4:18). На двох сувоях, що тримають в руках архістратиги, наведено частину тексту молитви «Достойно Є». На сувою зліва: «Αξιον εστιν ως αληθως μακαριζειν σε» – «Достойно є воістину величати», на сувою справа: «την Θεοτοκον την αιμακαριστον και πανα...» – «Тебе Богородице Всеблаженною та Пренепорочною» (слово «παναμωμητον» (Пренепорочна) не помістилося на сувою повністю та представлено лише першими чотирма літерами) (за допомоги в перекладі дякуємо зберігачу фондів Одеської філії ННДРЦУ К.В. Богомолівій).

Цікавим є напис на нижньому полі, зліва: «ΑΡΑΝΗ ΡΑΡΘΕΝΙΩΝ ΜΟΝΑΧΩ ΧΕΙΡ ΣΤΕΦΑΝΩ ΜΟΝΑΧΩ 1862».

«ΑΡΑΝΗ» в перекладі з грецької – відповідати, відгукуватися, реагувати. Здається, такий переклад не має нічого спільного з очікуваним змістом напису, проте у переліку віддалених синонімів цього слова знаходимо ще й значення «обрізати» (або ж «різець?»).

Слова «ΡΑΡΘΕΝΙΩΝ» та «ΣΤΕΦΑΝΩ» – власні імена Парфеній та Стефан.

Слово «ΜΟΝΑΧΩ» не перекладається з грецької, однак, найімовірніше, воно означає саме «монах» (чернець), проте з невідомих причин написано грецькими літерами.

«ΧΕΙΡ» в перекладі з грецької – рука, правиця. Що означає це слово – не зрозуміло. Або це вказівка на те, що відбиток було зроблено вручну ченцем Стефаном? Або, можливо, «рука, правиця» – прізвисько майстра?

Іл. 5. Кольорова гравюра Образу Пресвятої Богородиці «Достойно Є» із зібрання монастиря Симонопетра на Афоні. 1866 р.

Отже, не маючи більш детальної інформації, встановити точний зміст напису доволі складно, проте очевидно, що відбиток цієї ікони був зроблений з основи, створеної монахами Парфенієм та Стефаном у 1862 році.

Далі постає питання, де саме була створена гравюра. В результаті кропіткого пошуку нами були знайдені два подібні твори. Перший – афонська кольорова гравюра Образу Пресвятої Богородиці «Достойно Є» (1866 р., гравер – невідомий, 55×42 см) із зібрання афонського монастиря Симонопетра (іл. 5) [7]. Композиційно та стилістично це зображення Образу надзвичайно близьке (за винятком окремих деталей) до зображення на «нашій» іконі. Другий – афонська чорно-біла гравюра «Вид монастиря Зограф на Афоні з образом Великомученика Георгія та клеймами його життя» (1840-ві рр., гравер – невідомий, 68,3×54,8 см) із зібрання Російської державної бібліотеки (м. Москва, Росія) [8]. Зображення Святого та рамка, вишукано прикрашена ормушлями, на нашу думку, подібні до зображення на гравюрі з Ізмаїльського музею. Це, поряд зі свідченням колишньої власниці ікони, дозволяє нам долучити досліджуваний твір до афонських ікон на папері кінця XIX – поч. XX ст.

Таким чином, підсумовуючи результати проведених досліджень, встановлено таке:

1) характер наявних пошкоджень свідчить, що гравюра протягом певного часу побувала прикріпленою на основу з трьох складових (дошок?); зігнутою по центру в горизонтальному напрямку та в безпосередній близькості до продовольчих запасів. Це, поряд з наявністю численних забруднень та плям, свідчить про її тривале використання як хатньої ікони;

2) справжній розмір твору – 45,5-46×32-33,2 см;

3) на гравюрі зображено афонський чудотворний Образ Пресвятої Богородиці «Достойно Є», який виконано в традиційній для зображень Образу на гравюрах другої половини та кінця XIX ст. іконографії;

4) час створення гравюри кінець XIX ст. (після 1862 р.) – поч. XX ст. Авторі – монахи Парфеній і Стефан. Стилiстична подiбнiсть до афонських гравюр та вiдомостi дарувальника дають змогу стверджувати, що гравюра була надрукована в одному з монастирiв Афону.

1. Пятницкий Ю. А. Список афонской чудотворной иконы «Богоматерь «Αἰῶν Ἑστίν» в соборании Государственного Эрмитажа / Ю. А. Пятницкий // *Spicilegium Byzantino-Rossicum* : сб. статей к 80-летию членкорреспондента РАН И. П. Медведева. — М. — СПб. : Индрик, 2015. — С. 252–282.
2. Снесореева С. Земная жизнь Пресвятой Богородицы / С. Снесореева. — Ярославль : Норд, 2006. — 460 с.
3. Каталогъ изображений святыхъ иконъ. Изданія хромофотографическаго и конгревнаго заведенія В. Тиль и К^о въ Одесѣ. — Одесса, 1881. — 23 с.
4. Каталогъ изображений святыхъ иконъ. Изданія хромофотографии Е. И. Фенсенко въ Одесѣ. — Одесса, 1894. — 120 с.
5. Сластинина Е. Ю. Печатные иконы из собрания историко-краеведческого музея Алтайского государственного педагогического университета / Е. Ю. Сластинина // *Вестник Алтайского государственного педагогического университета: музееведение и сохранение историко-культурного наследия*. — 2015. — Вып. 24. — С. 90–98.
6. Кандаков Н. П. Памятники христианского искусства на Афоне / Н. П. Кандаков. — М. : Индрик, 2004. — 312 с.
7. Athanásios A. Karakatsánis. Treasures of Mount Athos: catalog of the exhibition / A. Athanásios. — Thessalonique : Ministry of Culture, Museum of Byzantine culture, 1997. — P. 186–187.
8. Выставка к 1000-летию русского монашества на горе Афон «Благословение Святой Афонской Горы» [Электронный ресурс] // Чач Елена. Программа «Хранители памяти». — Часть 1. — 16 августа 2016 г. — Режим доступа: <http://tv-soyuz.ru/peredachi/hraniteli-pamyati-vystavka-blagoslovenie-svyatoy-afonskoy-gory-chast-1>.